

OSMANLI ŞEHRİNİN ARAŞTIRILMASINDA BİR KAYNAK: VAKFİYELER

Semanur ÇELİKBAĞ EKİNCİ*

Aynur ATMACA CAN**

ÖZET

Günümüzde şehir ve şehircilik meselesine yönelik araştırmalarda Osmanlı şehrine ait çalışmalar literatürde bir tür eksiklik oluşturmaktadır. Bu makale Osmanlı şehrinin okunmasında ve doğru yorumlanmasında bir kaynak niteliği taşıyan vakfiyeler üzerine odaklanmaktadır. Bir arşiv kaynağı olarak vakfiyelerin, etraflı bir çalışma ve değerlendirme sonucunda, döneminin şehir, mekân ve insan ilişkisine dair kıymetli verileri sunduğu ifade edilmelidir. Osmanlı medeniyetinin İstanbul'da 16. yüzyıl ortasından ve 18. yüzyıl başına tarihlenen evresinde inşa edilen ve sürdürülen külliye vakfiyeleri seçkisi ile konu açıklanmaya çalışılmaktadır.

Türkiye arşivlerinin zengin kayıtları arasında, bugüne değin vakıfların işleyişi ve kurallar silsilesi olarak değerlendirilen vakfiyeler; aslında alternatif bir okuma ile, vâkıfın (vakfı kuran ve kuralları belirleyen kişi); sadakâ-i câriye olarak verdiği mülkün, nasıl ve ne şekilde işleyeceğine; kime, ne yollarla hizmet edeceğine ve varlığı devam ettiği sürece burada hizmet verecek olanlarla, hizmeti alacak kişiler arasındaki ilişkilerin düzen ve istikâmetinde karar mercii olması açısından, vakfiyelerin arkasındaki insanı ve bu insanı teşekkür eden şartların görülmesini sağlayacak önemli derecede vesikalardır. Vakfın ortaya çıkış amacı, hayır ve sorumluluk duygusundan kaynaklanmaktadır. Bu duygunun temelinde dolaylı olarak bir medeniyet ve kültür tasavvurunun ulaşabildiğimiz verileri vardır. İnsanı inşa ederek bir şehir meydana getirmek ve bu iki varlığı birbirine bağlayarak devamlılığını sağlamak, kuvvetli bir inancın mekâna tesir etmesini beraberinde getirmektedir.

Makalenin ilk bölümünde Osmanlı Devleti'nin kayıt tutma ve arşiv gelenekleri hakkında genel bir değerlendirilmeye gidilmiştir. İkinci bölümde ise, vakıflar ve vakfiyeler hakkında bilgiler verilerek, vakfiyelerin sistem ve dil özellikleri üzerinde durulmuştur. Son bölümde, İstanbul

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı

** Doç. Dr. Marmara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Yerel Yönetimler Bölümü

içinde yer alan dört mekân; Yeni Camii, Emetullah Gülnuş Sultan Camii, Süleymaniye ve Şemsi Paşa Camii ve vakfiye belgeleri üzerinden, arka plandaki amaç ve niyetler ile şehre yansıyan yönleri ile incelenmektedir.¹

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Medeniyeti, Şehir, Vakıf, Vakfiye, İstanbul

1. OSMANLI'DA KAYIT TUTMA GELENEĞİ ve ARŞİV KAYNAKLARINA GENEL BİR BAKIŞ

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren yazışma işlerini yürüten merkezî bir daireye sahipti. Bu durum, kurulduğu coğrafyada Anadolu Selçukluları döneminden çeşitli idarecilerin atanmış olmasıyla yakından ilgilidir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra da bu bölgede kurulan mahallî birimler, bu geleneği kendi gelecekleri adına koruma ve güçlendirme ihtiyacını hissetmişlerdir. Osmanlılarda daha Orhan Gazi zamanında yazı işlerini muayyen usul ve kaîdelere göre yürüten bir merkezî dairenin mevcut olması, Osmanlı Beyliği'nde ilk zamanlarında geleneksel kitabet usûllerini bilen kâtipler zümresinin varlığına işaret etmektedir.² Bu bakış açısıyla yaklaşıldığında, Osman Gazi'den itibaren, resmi yazışmaların, ya müsvedde evrak olarak veya deftere kaydedilmek suretiyle korunduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti, kayıtların korunması bakımından güçlü bir gelenek meydana getirmeyi başardığı gibi bu arşivlerin korunması, belli bir düzen içerisinde tutulması ve zaman zaman da devrin arşivcilik anlayışına uygun olarak düzenlenmesine de dikkat etmiştir. Osmanlı'nın başlangıçta faaliyetlerle ilgili kesin hüküm içeren yazışmalar, ilgili fonksiyonları yürüten kalemlerde saklanan defterlere kaydedilmiştir. Bu defterler klasik dönem Osmanlı bürokrasisinin kayıt ve arşiv uygulamalarında önemli bir yere sahiptir. Osmanlılarda ferman, berat, nâme gibi belge türlerinin suretleri evrak olarak saklanmamış, aksine defterlere kaydedilmiştir.³ Defterlerin kurum arşivinde saklanış biçimi hakkındaki en önemli veri, Defterhâne'ye ait defterlerin eyalet adlarıyla sıralanmış olarak sandıkların içinde muhafaza edildiği şeklindeki bilgidir.⁴ Defterler dışında bürokrasiye ait işlem

¹ Bu çalışma, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2016 yılında "Osmanlı Şehri'nin Oluşumunda Vakfiyelerin Rolü" başlıklı yüksek lisans tezi temelinde üretilen bulgular ile kurgulanmış ve oluşturulmuştur. İlgili tez çalışması Marmara Belediyeler Birliği tarafından desteklenmiştir.

² İnalçık Halil, İslam Ansiklopedisi İçinde, Reis-ül-Küttap, 1964, c.9, s.671-683

³ Bigin Aydın, Osmanlı Bürokrasisinde Divan-ı Hûmayun Defter Formlarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (XV-XVI.Yüzyıl), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, Basılmamış Doktora Tezi, 2003, s.78

⁴ Afyoncu Erhan, Diyanet İslam Ansiklopedisi, "Defterhane", c.9, s.103

görmüş evrak, evrak müsveddeleriyle birlikte aylık olarak torbalara konmuş, bir aylık evrakı içeren bu torbalara üzerinde ait olduğu daire ve içerdiği tarihi belirten bir not düşülmüş ve çoğunlukla deri kaplanmış sandıklarda saklanmıştır. Her dairenin gün içinde oluşan evrakı bir tomarı, her ayın tomarlardan oluşan evrakı ise bir torbayı oluşturmuş; her yılın torbaları da bir veya gerekli hallerde daha fazla sandık içine konulmuştur. Defterdarlığın muamele görmüş evrakı da müsveddeleriyle birlikte üzerine dairesi ve yılı yazılı bir torbaya konulmuş ve defter emininin nezaretinde deri kaplı sağlam sandıklara yerleştirilmiştir. Her sandığın üzerine, o sandık içinde bulunan evrakı gösteren etiketler yapıştırılmıştır.⁵

2. AMİLLER ve NİYETLER: VAKIF ve VAKFİYELER

a. Vakfı Doğuran Amiller ve Niyetler

Vakıflar başlangıçta ferdî ihtiyaçların giderilmesi amacıyla ortaya çıkmışken sonrasında bu müesseseye ilgi gösteren milletlerin sosyo-kültürel yapısı, ihtiyaçları, eğilimleri ve zenginliklerine göre gelişerek hayatın her safhasında yerini almıştır. Özellikle Osmanlılarda, hem ferdî hem de devleti ilgilendiren bir yaşam biçimi haline gelmiştir. Bu sayede, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, bayındırlık, ulaşım ve güzel sanatlar gibi, toplumun insanî hasletlerini geliştirerek, onu başarıya ulaştıracak birçok sektörün kurucusu ve işleticisi olmuştur. Acaba, vakıf müessesesini bu derece geniş hizmet ve faaliyet alanlarında başarıya ulaştıran ve insanları adeta birbirleriyle yarış edercesine vakıf kurmaya sevk eden itici güç ne idi? Bu sosyal hareketin arkasında hangi âmilin yattığını anlamak ancak vakıfların anayasası hükmünde olan vakfiye belgelerinin ayrıntılı tasnifi ile mümkün olabilir. Vakıf olayının meydana gelmesinde, vakıf kurucusu veya kurucularının, vakfedilecek menkûl veya gayrimenkûl malların, vakfetme yönündeki irade beyanlarının mahkemece karara bağlanması gerekmektedir. O halde işin, vakıf kuracak şahsa (vâkıf), vakfedilecek mala (mevkuf), kurulacak vakfin yararlanacaklara (mevkufun aleyh), vakfin mal varlığı, amaçları, yöntem ve esasları gibi hususları belirleyen ve ancak hakimın kararıyla hüküm ifade eden vakıf senedine (vakfiye) raci olan yönleri vardır.⁶ Vakfin hukukî hükümlerinden ziyade, vakıf kavramının anlaşılması ve onu doğuran âmilleri, hatta onu

⁵ Afyoncu Erhan, age, s. 103

⁶ Öztürk Nazif, Türk Yenileşme Tarihi Açısından Vakıf Müessesesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.20

meydana getiren itici gücü ve bu gücün dinamiklerini yakalamak amacıyla, vakfiyelerin incelenmesi gerekmektedir.⁷

İnsanları bu dünyada ne kadar çok mal ve imkânlarla sahip olursa olsun, ömür sınırlı ve sonludur. Oysa insan daha uzun süre yaşamak ve bu dünyada, çevresinde saygı ile anılacak bir mevkiye ulaşmak, ölümünden sonra da Allah'ın rızasını kazanmış bir kul olmak istemektedir. Toplum yararlı bir fert olmanın ve ihtiyaç içerisinde kıvranan bir canlının imdadına yetişmenin psikolojik hazzını duymaktadır. Bu, birbiriyle çelişmeyen ve bir diğerrinin mutluluğunu azaltmaksızın dalgalar halinde, cemiyetin bütün fertlerini saran, topyekûn bir mutluluktur. İslam medeniyet tasavvurunun temel kavramlarından olan hayır veya hayr kavramı bu sorumluluk ve mutluluk hissini şehre, ete kemiğe bürünerek yansıdığı kurumlar olarak vakıflar ve vakfın niyet çekirdeği hükmünde olan vakfiyeler yoluyla yansımıştır. Hayr'ın Kuranî bir yaklaşımla, insanın bizzat kendisine Allah tarafından verilmesi mümkünken ki bunlar zenginlik, sağlık gibi maddi nimetler olduğu kadar, din ve hikmet gibi manevi nimetler de olabilir; ayrıca hayr'ın bir diğer karşılığı da kulun Allah'a karşı sorumluluğunun bir ifadesi olan salih amel de olabilir. Hayrın nasıl ve ne şekilde yapılacağını belirleyen Kur'an ayetleriyle beraber, İslam âleminde çok bilinen "sadaka-i cariyeye" hadisiyle de daha bilinir bir hale gelmiştir.⁸ Bu hadis-i şerifte İslam Peygamberi (sav) mealen şöyle buyurmaktadır: "İnsan öldüğü zaman, şu üç şey dışında amelleri kesilir: Sadaka-i cariyeye (faydası kesintisiz devam eden sadaka), kendisinden yararlanan ilim veya kendisine dua eden salih evlat."⁹ Müslümanlar ilahî beyandaki genel emirlerle, sadaka-i cariyeye hadisini birleştirdikleri zaman şu sonuca varmış olmalıdırlar. Hayırlı evlat da fanidir. Onun da ahirete intikal etmesiyle amel defter yine kapanacaktır. Herkes ilim sahibi olup topluma faydalı eser yazıp bırakamaz. Ancak imkânı olanlar topluma faydalı hayrat eser yaptırır ve bu eseri önce Allah'a, sonra insanlara emanet ederek uzun bir süre amel defterlerini açık tutabilirler. Vakıf müessesesi işte bu son yorum, ümit ve niyazdan doğmuştur. İyilik kavramı, bu yorum ve ümitle birlikte soyut bünyesinden somut bir müesseseye doğru yol almaktadır.¹⁰

⁷ Vakıf hükümlerini anlatan ve "Ahkâmü'l- Evkâf" olarak anılan kitaplara bu hükümler için başvurulabilir. Bunlardan bazıları, Osman Hilmi Efendi **Ahkâmü'l Evkâf**, Hilal b.Yahya **Vakfu Hilâl**, Ebu Bekir Ahmed b.Ömer eş-Şeyban-Hassaf **Ahkâmü'l Evkâf**.

⁸ Ökten Sadettin, İyilik, Şehir ve Vakıf, , Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014, Ankara, s.25

⁹ Müslim, Vasiyye, 14

¹⁰ Ökten, age, s.27

İnsanları vakıf yapmaya yönelten dini hassasiyetlerin yanında, geçmişteki uygulamalara bakarak, toplumun beklentileri, elde edilen servetin müsadere veya miras yoluyla bölünüp parçalanmadan, emin bir şekilde evlada intikal ettirme düşüncesi de bulunmaktadır.¹¹ Genelde tercih edilen maddi ve manevi bu sebeplerin yanında, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde, tamamen hayrî amaçlı, birçok vakfın kurulmasında şüphesiz başka amiller de vardır. Bunların başında, nihaî hedeflere ulaşmada, toplumla devlet arasında hiçbir ihtilaf ve uyumsuzluğun olmaması geliyordu. Her iki kesim de bu dünyada var olma gayesini, İslam'ı daha çok insana ulaştırmada, onun daha çok insan tarafından kabul edilmesinin sağlanmasında, dünyanın imar ve ihyasında görüyordu. Bu anlayıştır ki, dervişleri ordulardan önce fethedilecek ülkelere sevk ediyor, oralarda inşa edilen zaviyelerle coğrafya vatanlaşıyor ve insanlar toprağa bağlanıyordu. Fetihlerden sağlanan servetler, fethedilen beldelerin İslam mimarisi esaslarına göre imarına sarfediliyor, böylece, İslam'ı benimseyen insanlara fizikî ve sosyal altyapı sağlanmış oluyordu.¹² Bu aynı zamanda halka hizmetle Hakk'a gitmenin ve vakıfta esas olan "kurbet kasdı"ni elde etmenin en güzel yoluyla.

b. Vakfiye ve Muhteviyatı

Vakıf, birkaç safhadan geçtikten sonra, hükmi şahsiyet ve hukuki statü kazanmaktadır. Vakfın tesisinde fikri tasarı en başta gelmektedir. Bu, düşünce noktasında hizmetin plan ve kapsamının tasavvurudur. İkinci safha, tasarlanan düşünce doğrultusunda hazırlanacak planlara göre, fizikî yapılaşmanın bitirilmesidir. Artık sıra vakfın statüsünü belirleyecek olan vakfiyenin yazılmasına gelmiştir.¹³ Vakıf, taşınır veya taşınmaz bir değer belirlenmiş gayelerle bir amaca tahsisinden doğan, hukuki statüye ve süreklilik kavramına sahip, malın doğrudan kendi kendini temsil ettiği, tescilinden sonra kurucu dahil herkesi bağlayan hukukî bir akiddir. Vakfiye ise, bu akidde bulunması gereken temel kuralların yer aldığı ve hakim kararlarıyla hüküm ifade eden yazılı bir belgedir.¹⁴ Vakfiyeler hukuki bir belge olmasının yanında, ait oldukları cemiyetlerin içtimaî bünyesini, kültür yapısını ve kıymet hükümlerini ifade eden çok önemli tarihi vesikalardır. Bu bakımdan vakfiyelerin tahlili, vakıf hukuku açısından olduğu kadar; içtimaî, iktisadî ve kültürel konularda araştırma yapacak sosyal bilimciler için de ayrı bir değer

¹¹ Ülken A. Ziya, Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği, Vakıflar Dergisi, Sayı IX, s. 13-37

¹² Kuban Doğan, Türk Şehir Yapısı Üzerine, Mimarlık ve Sanat, İstanbul.

¹³ Öztürk Nazif, Vakıfların İdaresi ve Teşkilat Yapısı Üzerinde Düşünceler, I.Vakıf Şurası 3-5 Aralık 1985, Ankara

¹⁴ Öztürk, Nazif, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.21

taşımaktadır. Türk Milleti'nin millet olarak devlet yönetimi ve mülkiyet anlayışı, Osmanlı arşiv vesikaları “defter-i hakanî” ve “tahrir defterleri”nde, adalet anlayışı “şer’iyye sicilleri”nde, bedîf zevkleri, kabiliyetleri ve sanat anlayışı ise sayıları 35.000. leri aşan “vakfiyye” lerde bulunmaktadır.¹⁵

c. Vakfiyelerin Fizikî Özellikleri

Vakfiyeler, kağıt rulolar, parşömenler ve deriler üzerine yazıldığı gibi taş üzerine kazılanlarına da rastlanmaktadır. Kağıt ve deri üzerine yazılanlar arasında bir sayfa ile dörtyüz sayfa tutan metinler bulunmaktadır. Bunların bazıları hacimli birer kitap haline gelmiş belgeler hüviyetindedirler. Bazıları da müzehhebtirler, yani altın yıldızla süslenmişlerdir.¹⁶ Taş üzerine yazılan vakfiyelerde genellikle tam metin bulunur; Kütahya Germiyan oğlu Yakup Çelebi'nin imaretine ait vakfiye Türkiye’de bulunan vakfiyelerin ehemmiyetlilerinden ve en meşhurlarından biridir.¹⁷ İstanbul’da Vefa’da Atıf Efendi Kütüphanesinde taş üzerine yazılmış ve duvara tesbit edilmiş olan 1154 tarihli vakfiye hulasasında, kütüphanenin idaresi ve hafız-ı kütüplerin vasıfları hakkında, vâkıf tarafından konulan şartlar yazılıdır.¹⁸ Vakfiyelerin ilk teşekkül eden geleneğe göre Arapça olarak yazılageldiği bilinmektedir. Hatta Arap olmayan Müslüman milletlerde bu gelenek süregelmiştir. Mesela Selçuklular bunun en belli başlı örneklerini vermişlerdir. Zaman zaman, Arapça vakfiye yazdırma geleneği bozulmuşsa da tamamen terkedilmemiştir. Nitekim ilk Türkçe vakfiyenin Germiyan oğlu Yakup Bey’e ait olan ve taş üzerine yazılan metin olduğu bilinmektedir. Daha sonraki devirlerde Arapça veya Türkçe vakfiye yazıldığı gibi bazen de aynı vakfiye hem Arapça hem de Türkçe olarak yazılanlara rastlanmaktadır.¹⁹ Vakfiyelerin kurucusunun kültür seviyesi ve mevkiine, tahakkuk ettirmeyi planladığı amacın genişliğine ve bırakılan mal varlığının azlığı veya çokluğuna göre hacim itibariyle değişmektedir. Bazen bir vakfiye tek sayfa yazılabildiği gibi, bazen de üç-beşyüz sayfalık defterler halinde hazırlanmaktadır.²⁰ Vakfiyeler ebat olarak ister büyük olsun ister küçük, mahiyeti itibariyle birbirlerine benzerlik gösterirler.

¹⁵ Bilmen Ömer Nasuhi, Hukuk-i İslamiye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu, İstanbul: Bilmen Basımevi, Bilmen Yayıncı IV, s. 284

¹⁶ Kunter Halim Baki, Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd, İstanbul 1939, s.116

¹⁷ Uzunçarşılı İsmail Hakkı, Kütahya Şehri, İstanbul 1932

¹⁸ Kunter Halim Baki, age, s.117

¹⁹ Şeker Mehmet, Vakfiyelerin Türk Kültürü Bakımından Özellikleri, s.3

²⁰ Öztürk Nazif, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995 s. 22

d. Vakfiyelerin Bölümleri

Genişliği ve kapsamı değişmekle birlikte vakfiyeler genel olarak şu bölümlerden oluşmaktadır:

- Bir veya birden fazla Kadı'nın yani hâkimin vakfın hukuki durumunu tasdik ettiğini gösteren kaydı ve mührü vakfiyelerde ilk olarak yapılan işlemlerdi.
- Esas itibarıyla vakfiyeler Allah'a hamd, Peygamber ve ashabına salât ve selamla başlamaktadır. "Seçkin kullarını, mallarını hayır yollarına harcamakla aziz kılan, çeşitli iyilik ve övgüleri kazanmalarına yardım eden Allah'a hamd olsun. Onun elçisi, Peygamberi ve kâinatın en hayırlısı olan Hz. Muhammed'e, âl ve ashabına, kıyamete kadar salât'u – selam olsun". Bu girizgâhtan sonra, dünya hayatının faniliği, insanın yaratılışındaki hikmetler ve ömrün bir gün gelip biteceği anlatılmaktadır. Bu düşünceleri doğrulayıcı; hayır ve hasenat yapmanın gerekliliği ve mükâfatı konularındaki ayet ve hadisler zikredilmektedir.
- Vâkıfın adı, babasının adı, mesleği, şahsî nitelikleri, toplum içerisindeki yeri dile getirilmekte ve giriş mahiyetinde olan bu temel bilgilerden sonra esas konuya geçilmektedir.
- Önce vakfın kuruluş gayesi ve mucip sebepleri, hayrat ve akar olarak vakfedilen mülkler, müessesât-ı hayriyede yürütülecek hizmetler, akarın işletme esasları, vakıf hizmetlerinde çalıştırılacak personelin nitelikleri, çalışma esasları, verilecek ücretin cinsi ve miktarı, vakıf binaların bakım ve onarımı, vakıf hizmet ve işlemlerinin vakfiyede öngörülen çerçevede yürütülmesinden birinci derecede sorumlu olan "mütevelli" ve idari faaliyetlerin vâkıfın belirlediği esaslara göre yürütülüp yürütülmediğini denetleyecek olan "nâzır"ın kim olacağı ve gelecekte kimlerin nasıl seçileceği gibi hususlar çok detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.
- Hâkimin, vakfın sıhhat ve lüzumuna dair hükümleri yer almaktadır.
- Bu gelişmelerle İslam hukukunun bu konuda sistemleştirdiği temel esaslar ve vâkıfın istekleri doğrultusunda vakfiyenin yazılması tamamlanmış, sıra vakıf kurucusunun koyduğu şartlara uyulması gereğinin hatırlatılmasına gelmiştir. Vakfiyenin bu bölümünde, vakfiye şartları sonsuza kadar aynen uygulayacaklara vâkıfın duası, aksine davrananlara da bedduası yer almaktadır. Sultan II. Bâyezid (1481-1512) vakfiyesinde "...her kim vakfın baki kalmasına çaba gösterirse, dünyada iyilerden sayılır. Ahirette de güzel ecir, bolca sevaba layık olur"²¹ cümlesiyle başlayan duasında, vakfını, koyduğu şartlara uygun olarak yaşatacak kimselere dua ve takdirlerini ifade etmektedir. Vakıf yapanların, insanı huzura götüren bu yumuşak ifade ve iyi

²¹ (alıntılayan Nazif Öztürk, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesine Vakıf Müessesesi, s.23), VGMAK 911:128/172-175

dileklerinin yanında; vakfiye hükümlerinin keyfi olarak “tebdil ve tağyir” edenlere karşı; “şayet bir nice zamandan sonra bir güne tahrif ve tebdil ve tağyir ve ta’lil cihetine meyl ve sülûk vukû bulur ise, sebep olanlar, yerleri ve gökleri ve bizleri yoktan var eden ve bunca nimetleri ihsan buyuran Allah-u azimü’ş-şanın kahr ve gazabına uğrasın. Dünya ve ahirette rahat yüzü görmesin. İki cihanda rezaletten kurtulmasın”²² gibi insanı titreten bedduaları, vakfiyelerinde zikrettikleri görülmektedir. Belki de bu tarz bedduların en sert olanını Kanuni kendi vakfiyesinde şu şekilde yapmıştır: “Bunu herkes böyle bilmelidir ki... inananlardan hiçbir kimseye, kararlaştırılıp yazıldığı şekilde kat’ileştikten sonra artık bu vakfı bozup değiştirmek helal değildir. Tahvil ve tağyirine yeltenen ve sırf kendi tezviri ile iptaline çalışan kimsenin Allah eğrisini, doğrusunu, farz ve nafil ibadetlerini kabul etmesin. Amellerini hüsrana, kendilerini halce ve malca kötülüğe uğrayanlar zümresine katsın. Allah’ın, meleklerin ve insanların laneti onun üzerine yağsın. Yeri cehennem olsun”.²³

- Fikri tasarımından itibaren işler bir program dahilinde bitirilmiş, dua bölümünün de eklenmesiyle vakfiyenin yazılması tamamlanmıştır. Bundan sonra, kadı ve şahitler huzurunda, murafaalı bir duruşma sonunda vakfin tesciline gelmiştir. Tarih ve şahitlerin isimleri ile vakfiye tamamlanmış olur.²⁴

Böylece, vâkıfın vakfın teşekkülü ve işleyişi hususunda düzenlenen hükmü ile şart ve kaideleri ihtiva eden vakfiye, hukukî bir vesika olarak, hâkimler tarafından mahkeme siciline kaydedilirdi. Kadı tarafından tescil edilen bu vakfiyeler, belirtildiği gibi kağıt ve parşömen tomlara veya hacmi değişen bir sayfalık metinler ya da bir kitap ebadında defterlere yazılıyordu. Vâkıf, vakfiyesini İstanbul’da Defterhane’nin bu işlerle ilgili bürolarından birine kaydettiriyordu. Defterhane’de sicillere geçirilmiş olan bu vakfiyeler günümüzde Ankara’da Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde saklanmaktadır.²⁵

e. Vakfiyelerde Estetik Değerler

Vakfiyeleri daha yakından incelediğimiz zaman, belgelerin sadece bir arz-talep formunda olmadığını, aksine bir vakfiyenin yazılmasının hukuk ve dinî ilimler ile söz sanatı sahibi ediplerin

²² (alıntılayan Nazif Öztürk, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesine Vakıf Müessesesi, s.23), VGMAK, 1289: 179/316-317

²³ Kürkçüoğlu E. Kemal, Süleymaniye Vakfiyesi, 1962 Ankara, s.53-54

²⁴ Öztürk Nazif, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesine Vakıf Müessesesi, s.24

²⁵ Şeker Mehmet, Vakfiyelerin Türk Kültürü Bakımından Özellikleri, s.5

bir araya gelmesiyle veya bu üç temel beşerî bilgilerle mücehhez şahıslar tarafından hazırlanabileceği anlaşılmaktadır. Vakfiyenin ilk yazım aşamasında hüner sahibi bir hattatın bulunması, vakfiyenin yazılacağı kâğıdın şapla kestirilmiş, yumurta akı ve nişasta ile cilalanması/âhârlanması, kamış kalemlerin yazılacak hattın türüne uygun bir şekilde yontulması, is mürekkebin uygun kıvamda hazırlanması, harflerden oluşan kelimelerin ahenk içerisinde yanyana sıralanarak cümlelerin oluşturulması, terkip edilen cümlelerin yerli yerinde konumlandırılması, eskilerin tabiriyle “efradını cami ve ağyarını mani” anlaşılabilir ve etkileyici güzelliğe sahip bir metnin ortaya çıkartılması gerekmektedir.²⁶ Vakfiyelerin yazımlarında genelde sülüs ve celi sülüs hattı kullanılmıştır. Hat sanatının, okuma yazma vasıtası olarak gündelik hayatta da yer alması, yazıdaki estetik kudretin yaşamın her alanına sinmesine ve sirayet etmesine sebep olmuştur. Kaynaklarda genellikle ‘cismani aletlerle meydana getirilen ruhanî bir hendesedir’ şeklinde tarif edilen hat sanatı, bu tarife uygun bir estetik anlayış çerçevesinde yüzyıllar boyunca gelişerek varlığını sürdürmüştür. Hat sanatkârın elindeki kamış, kalem ve ona can veren is mürekkebinin iş birliği ile kağıt, deri vb. yazı malzemesi üzerinde ortaya konulmaktadır. Hüsn-ü hat, noktalardan oluşan basit bir çizgi sisteminin ortaya koyduğu hendesiyle hayranlık uyandırmaktadır. Satırlar ve satır araları da nokta hesabıyla tespit edilmektedir. Bunun için mıstar denilen bir alet kullanılmaktadır. Harf ölçüleri, uzun zaman süreci içinde oluşan güzeli arayış gayretlerinin neticesinde kesinleşmiştir. Hat sanatının sahip olduğu bu ölçü de toplumdaki intizam hissini geliştirmiştir ve bu estetik algısının neticesi olarak insanlarda güzellik anlayışının ve kavrayışının yerleşmesini sağlamıştır.²⁷

3. VAKFİYE ve ŞEHİR İLİŞKİSİ

Vakfiyelerin girişinde, şehirleşme bir diğer ifade ile fethedilen şehirlerin imar ve ıslahı yanında, İslamlaştırılması arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Vakfiyelerin; vâkıfın niyet ve amacını, yapılan hayratın biçimini, nerde ve nasıl yapılacağını, bundan kimlerin ne şekilde yararlanacağını, vakıfta çalışanların hangi şartlarda çalışacağını, görevlerini hangi düsturlara uygun olarak yerine getireceklerini, eğer vakfın bünyesinde bir medrese veya mektep bulunuyorsa, eğitimin hangi bilimler üzerine olacağını, eğitim kadrosunun ahlaki ve ilmî yeterliliğinin ölçülerini, buradan eğitim alan kişilerin daha sonra neler yapmaları gerektiğinin bilgilerini içermesi bakımından, şehrin mevcut sosyal yapı ve düşünce sisteminin ehemmiyetli

²⁶ Öztürk Nazif, Vakfiyelerde Estetik Değerler, Vakıf ve Toplum Dergisi, Mayıs 2015, sayı 3, s.7

²⁷ Derman M.Uğur, Hat, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1997, C.16, s. 427

birer hafıza kayıtlarıdır. Bu belgeler ışığında, inşa ve imar edilen şehir, mevcut halini hem muhafaza etmiş, hem gelişmiş, hem de sonraki dönemler için bir çekirdek misali, dönüşümün ilk hareketini başlatmıştır.

Bahsettiğimiz açılardan ele alacağımız vakfiyeler ise, İstanbul'un mevcut silüetini ortaya çıkaran ve her biri, döneminin ehemmiyetli birer sosyal merkezi hükmüne gelmiş olan vakıf eserleridir. Bunlar sırasıyla;

- Kanunî Vakfiyesi ve Süleymaniye Külliyesi (1550-1557)
- Şemsi Ahmed Paşa Vakfiyesi ve camii (1580)
- Turhan Valide Sultan Evkâfı, Yeni Camii Külliyesi ve Evkafı (1663-1664)
- Emetullah Gülmuş Sultan Evkafı ve Valide-i Cedid Camii ve Külliyesi (1708-1711)' dir.

Çalışılan bu vakfiyeler, hâlihazırda transkribi yapılmış ve üzerine çalışılmış vakfiyelerdir. Orjinal belgeler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivlerinde bulunmaktadır. Çalışmanın ana hedefi, vakfiye ve şehir ilişkisinin ilk adımını oluşturacak genel unsurların ve ortak noktaların tespitini yapmak olduğundan, mevcut vakfiyelerden faydalanmak, uygun bir çalışma metodu olarak bu çalışmaya yön vermiştir. Vakfiyelerin günümüz Türkçe harflerine çevrilmesinden ibaret olan transkribi, orjinal bir vakfiye okuması kadar meşakkatli bir durumdur. Kullanılan kavram ve terkiplerin herbiri, dönemin düşünce sisteminin anahtarları olmaları bakımından ayrıca titiz bir çalışmayı gerektirmektedir. Vakfiye belgeleri incelenen eserler hakkında ve İstanbul içindeki konumları ve muhteviyatları hakkında bilgi vermek gerekirse eğer; *Kanunî Vakfiyesi ve Süleymaniye Külliyesi (1550-1557)*, Süleymaniye Külliyesi, Fatih Külliyesi'nden sonra ikinci büyük ilmi ve sosyal müessesedir. Mimar Sinan'ın eseri olan Külliye'de, eğitim merkezi, imaret, dârüş-şifa, cami, hamam, sıbyan mektebi ile birçok farklı kurum bulunmaktadır. Yapımı için büyük bir maddi kaynak oluşturulan Külliye'nin Medresesi ve eğitim seviyesi Fatih döneminde oluşturulan sistemden daha ileride olduğu bilinmektedir. *Şemsi Paşa Camii (1580)*, Kanuni Dönemi Paşalarından olan Şemsi Paşa'nın kendi adıyla Mimar Sinan'a yaptırdığı bu eser, Üsküdar sahilinde yer almaktadır. Cami, medrese, hamam ve türbesiyle beraber çok işlevli bir özelliğe sahiptir. Turhan Valide Sultan ve *Yeni Camii (1663-1664)*, 1597 yılında III. Mehmed'in annesi Safiye Sultan'ın başlattığı cami inşaatı, III. Mehmed'in vefatı ve Safiye Sultan'ın Eski Saray'a gönderilmesinden dolayı tamamlanamamıştır. Turhan Sultan'ın daha sonra mimar Mustafa Ağa'ya yaptırdığı camii 1664 yılında

tamamlanmıştır. Caminin yanında, külliye yapıları, türbe, sebilhane, mektep gibi diğer yapılar da inşa edilmiştir. *Emetullah Gülnuş Sultan ve Valide-i Cedid Cami (1708-1711)*, Kayserili Mehmed Ağa'ya III. Ahmed'in annesi Gülnuş Sultan tarafından yaptırılan camii, Üsküdar'da bulunmaktadır. Avlusuna beş kapıdan girilen eserin, haziresi, sıbyan mektebi, sebili, imareti bulunmaktadır.

Vakfiyeleri ait oldukları zaman dilimi bakımından bir değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda, elimizdeki verilerle zihnimizde bir Osmanlı şehir dokusu belirmektedir. Vakfiyelerin ait olduğu zaman dilimini ölçü alarak, daha özele inen bir yaklaşımla Osmanlı Şehri'ne ait özellikleri yeniden gözden geçirmeyi ve değişimlerin temel sebeplerini ve dinamiklerini anlama gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu yüzyılların siyasi alanda olduğu kadar sosyal hayatı ve düşünce sistemini de etkileyen değişimleri barındırıyor olması bu fikri güçlendiren temel etkenlerden biri olmuştur.

a. XVI. ve XVII. Yüzyılda Osmanlı Şehri'ne Genel Bir Bakış: Şehrin Vakfiyeler Üzerinden Okunması

Osmanlı Şehri bu yüzyıllarda, nev-i şahsına münhasır özelliklerinin yanında, hızlı değişimlerin yaşandığı, batıyla ilişkilerin kültürel manada Osmanlı insanını değiştirmeye başladığı bir dönemden geçmiştir. Şehirlerin bu yüzyıllardaki yapısına bakıldığında zaman, nüfusun artmasıyla beraber genişleyen yaşam alanlarının yanında, yeni bir şehir kültürü yorumunun da geliştiğini görebilmek mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu'nda şehirlerde yaşayanlar kendilerini bir kentin hemşehrisi olmaktan önce bir dini cemaatin mensubu olarak görüyorlardı bu sebepten dolayı bahsettiğimiz kent kültürü, bugünün zihinlerinde karşılık bulan bir hemşehri kimliğinden ziyade, sosyo-kültürel manada bir davranış modelini ifade etmektedir. Şehirlerin camiye merkeze alan mahalleleri genellikle aynı dinden, aynı mezhepten ya da aynı etnik kökenden insanların yaşadığı kapalı alanlardı. Mahallelerin bu kapalı yapısı o dönem insanının hayatında önem taşıyan iki değer varlığından haber vermektedir: Din ve özel aile yaşamı. Bir yanda camiler ya da kiliseler, öte yandan da konutların mahalleler içinde yer alması sonucunu doğurmuştur.

Mahallelerin bu kapalı yapısı, yabancı giriş ve çıkışını denetlemeye imkân veren bir sistemi de beraberinde getirmiştir. Sâkinlerin bu denetleme çalışmaları dar yolların ve hatta çıkmaz sokakların hakim olduğu bir yapıyı geliştirmiştir. İstanbul dâhil Osmanlı'nın önemli şehirleri arasındaki Bursa ve Edine'de iş ve yaşam alanları birbirinden ayrı olması mahallelerin bu kapalı

yapılarını sürdürmesine imkan tanımıştır. Büyük kentlerde “iş semtleri” vardı; hanların, kapalı çarşıların, çoğu çeşitli vakıflara ait dükkânlarla dolu sokakların bulunduğu bu semtlerde sürekli oturan insan çok azdı.²⁸ Mahallelerin aksine, yaygın bir iş ve iletişim alanı olan açık pazarlar ya da dükkânlar kadın ve erkek satıcılarla müşterilerin bir araya geldikleri yerler olarak önem taşımaktaydı. Mahalleler içinde bu tarz yapılar çok hoş karşılanmasa da günlük ihtiyacı karşılaması gereken fırın ve çabuk bozulan yiyeceklerin satıldığı dükkânlar müşteriye yakın olmak zorundaydı. Bu zorunluluğun bir diğer istisnası da hamamlardı. Konutların içerisinde yer almasına imkân olmayan bu yapılar, sadece varlıklı kişiler tarafından evlerinin yanına yaptırılıbiliyordu. Osmanlı şehirlerinde yaygın bir kültür yorumu olarak kullanılan hamamlar, hemen hemen her mahallede bulunan özel yapıların başında gelmektedir.

Osmanlı sosyal hayatında önem taşıyan ve bahsedilmesi gereken bir diğer yapı da dergâh, tekke ve zaviyelerdir. Bu mekânların sadece dinî bir hüviyette düşünmek yeterli değildir. Bu alanlar, şifahî kültürün yayıldığı, insanların ilişkilerini şekillendiren eğitim müesseseleri olarak önemli bir işleve sahiptiler. Çoğunlukla sahip oldukları mutfak sebebiyle kubbeli çatı örtüleri ve dekoratif bacalarla hemen göze çaracak biçimde inşa edilen bu yapılar, halka yemek çıkaran, yolda kalmışlara yatacak yer sağlayan sosyal birer merkez hükmündeydiler. Ayrıca sahip olduğu dinî ahlâkın da bir hizmet silsilesi bulunmaktaydı. İnsanı din merkezli olarak eğitim bu müstakil yapılarda, tarikat halkasına dâhil olmak isteyen kişi ilk önce yakacak odunun sağlanması gibi ayak işleriyle görevlendirilir, daha sonra dergâhın yiyecek içeceğini ve başka günlük gereksinmelerini satın almak için pazara gönderilirdi. Sonunda tarikata kabul edildiğinde yapılan törende de yeni müridin onuruna şerbet dağıtan şerbetçiyle aşçı dede yine önemli bir rol oynardı.²⁹ Bu merkezlerde yemek dağıtmak ve insanlara hizmet etmek sahip olunacak en üst mertebelerdi. Böyle bir hizmet anlayışına sahip toplumlarda, mekân ve insan ilişkisi, öncelikli olarak insanın Allah ile kurduğu ilişki boyutunda değerlendirilmekteydi. Yatay ilişkilerin; insandan insana olan aktarımların doğru ve sağlıklı olmasını sağlayan ilahî kavramlar, dergâh ve tekkelerle toplumda mukîm kılınıyor ve şehrin dinî çehresini oluşturan bu toplumsal bellek ve eylemler nesilden nesile aktarılıyordu.

²⁸ Faroqî Suraiya, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla, Tarih Vakfı Yayınları, 1995, s.166

²⁹ Faroqî Suraiya, age, s.184

b. İslam Medeniyeti Kimliğinin Şehre Hâkim Olması

Osmanlı şehirlerinde, İslam tefekkürünün hâkim fikir olarak şehre yansması vakfiyeler yoluyla gerçekleşmiştir. İnsanın, dünyanın faniliği ve geçiciliği karşısında alabileceği en güzel tavır olarak, varlığı devam edecek olan şehre kalıcı bir eser bırakarak malını ve parasını Allah yolunda sarf etme niyeti, vakfiyelerde ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Ve hatta bu sebepler dizini, vakfiyelerin en belirgin bir özelliği olarak kendini göstermektedir. İnsanın varlığına yüklediği anlam ve dünya ile kurduğu ilişkinin yaşayan birer örneği olarak vakfiyeler, Osmanlı şehrinde İslam kimliğini ön plana çıkarmış ve toplumsal bir talep ve arz olarak hayatın her anını şekillendirmiştir. “...*bu dâr-ı bî-sebât u bî-karar ve bu sırâce-i müstear-ı nâ-payidârın ikbâl-i câh u celâl ve teveccüh ü insiyâal-i mâl ü menâli lâ-büdd ve lâ-muhal mu’riz-i zeval ve saded-i terâcü’ü intikâlde ve zümre-i benî Adem pey-der-pey ve dem-be-dem rû-be-râh-ı vâdî-i adem olup kâfileî-misal bi’- guduvvu ve’l âsâl nüzûl ü irtihâlde...*”³⁰ Dünyanın faniliğinin ve kararsızlığının ve insandan yüz çeviren vefasızlığının karşısında insan ne yapabilir ki? “...*her tulû’un ufûli ve her numuvvun zubûli ve her tebâhın humûli ve her vurûdun kufûli mukteza-i hilkat ve lazım-ı mahiyeti idüğü ashâb-ı basîret ü basar ve erbâb-ı fikr ü nazar katında muhakkak u mukarrer...*”³¹ Akıl sahibi, basiret sahibi herkesin de bileceği gibi, her doğumun bir ölümü, her varışın bir gidişi olacaktır. Dünya malının bu kararsız dünyada güvenilecek en son şey olması işte bundan sebeptir. “...*Eğer dünya Padişahlarını sorsan bu köhne saray-ı zerandûd ve hayme-i bülekd kubbeyi bî-amûd içre hezarân hezar selâtin-i âlişân ve havâkîn-i kamurân gelmiştir. Devlet sürüb âlemi bu hâl üzre mukarrer ve deverânı bu minvâl üzre mükerrer olur sanurlardı... heman bir kefen birle çeküp gittiler*”³² Nice hükümdarların dünyada hüküm sürdükten sonra tek bir kefenle burdan ayrılmalari da dünya malına verilecek değerin, hangi ölçüler içinde olması gerektiğini göstermektedir. “...*mezâhir-i vücudda zâhir ve meşâhid-i şühudda bâhir olan ahval u etvar-ı tekevvinât ve ef’âl ü âsâr-ı ta’ayyünatın her birine bermısdak-ı ve li külli ümmetin ecelün (her milletin bir eceli vardır, A’raf Suresi 7/34) bir hadd-i mahdud ve bir emel-i mev’ud olmağla...*”³³ Devletin en üst kademesindeki insanların sahip olduğu bu fikir yapısı ve anlayışı, kendilerine verilmiş mal ve gücü, sırf kendi çıkarları için kullanmalarını engellemiştir. Ve dünya acısının ilacı olarak da hayır ve sadakayı ön plana çıkaran

³⁰ Gülnuş Sultan Vakfiyesi, 1640 numaralı defter,6.sıra, H. 1123/M.1711, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

³¹ Gülnuş Sultan Vakfiyesi.

³² Şemsi Paşa Vakfiyesi, 456 numaralı defter,105.sayfa, 1.sıra, 988

³³ Turhan Valide Sultan Vakfiyesi, Süleymaniye Kütüphanesi, No:150,6b

bu anlayış, şehrin mücessem bir İslam medeniyeti tasavvuru olarak inşasına imkân vermiştir. Şehrin İslam kimliğinin, cami ve mescitler üzerinden görünür olduğunu düşünülse de, geri planda yatan fikrî yapı ve bu fikirlerin vakfiyeler yoluyla nesilden nesile aktarılması, toplumsal bir bilinç olarak İslam'ın, şehirle kucaklaşmasına sebep olmuştur.

Şehrin imarında cami ve mescitlerin ön plana çıkmasındaki en önemli husus, vakfiyelerde çokca yer alan ayet ve hadislerdir. “*Allah sübhânehû ve te’âlânın ‘innemâ ye’muru mesâcida’llâhi men âmene bi’llâhi ve’l yevmi’l âhir’ (Kur’anı Kerim, Tevbe Suresi 9/18: Allah’ın mescitlerini, ancak Allah’a ve ahiret gününe inananlar imar eder) kavlı kerimine mâsadak olan zümre-i ashâb hayrâta vüsûl ve azîmet-i hâtır-ı hatîr-i ilhâm-ı semîrleri hazret-i risâlet-penâh aleyhi salavât’llâhın ‘men benâ li’llâhi mesciden benâ’llâhu lehû beyten fi’l-cennet’ (Hadis-i şerif: Kim Allah için bir cami inşa ederse Allah onun için cennette bir ev inşa eder).*”³⁴ Allah’ın rızasını kazanmak gayesiyle, şehri cami ve mescitlerle imar etmek, insanın var olmanın karşısında aldığı tavrın, şehre yansıyan önemli bir ifadesidir. İslami literatürde, verilen bir nimetin şükrü ve sadakası yine aynı nimetin ‘cinsinden’ olma kaidesi, maddi ve manevi güce ve varlığa sahip önemli kişilerin, sahip olduklarını aynıyla halka tekrar sunmaları ve şehri ‘hayır’ ve ‘sadaka’ merkezli bir yaşam alanı haline çevirmelerini mümkün kılmıştır.

c. Süreklilik ve Muhafaza Halinin Devamı

Vakfiyelere; niyet aşamasında duayla başlayıp, yapılan eserin bütün fikrî tasarımının anlatıldığı kısımla beraber, zaman içerisinde herhangi bir suiistimale ve kesintiye uğramaması için de belli şartlar ortaya konmuştur. Birçok vakfiyede, hangi durumlarda ne gibi değişikliklere gidilebileceği, vâkıfın vefatı sonrasında meydana gelebilecek karışıklıkların engellenmesi için neler yapılabileceği ve müteveli heyetinin sıhhat şartları kesin kurallarla belirlenmiştir. Vakfiyelerin beddua kısmı da bu süreklilik ve muhafaza gayretinin, yaptırımı en yüksek gayretlerinden biridir. Çoğu vakfiyede şiddetli beddualarla, vakıfların suiistimaline meydan verenler lanetlenmiş hem dünya hem de ahiret hayatlarının berbâd olmaları murâd edilmiştir. “...*Bu evkâf-ı müseccelenin tevfih ü tevfi’r ve mahbûsât-ı mufassalanın tenmiye vü tesmîrine sa’y-i cemîl ve cidd-i cezîl eyleyenin dünyada metalip ü me’ârîbi hasıl olup âhiretde ebhâ-yı meratibe vasıl ola her kim ki usulüne kasd-ı ibtal veya şürûtına niyyet-i ihlâl ide dünyada hali harab ve me’ali itâb ve ukbada müstehakk-ı azâb ve müste’hil-i ikâb ola ‘fe men beddelehü ba’dema*

³⁴ Turhan Valide Sultan Vakfiyesi, No: 150, 16a

semi'ahu fe innema ismühu ale'llezine yübeddilunehu inna'llahe seni'un alim' (Bakara 2/181: Her kim işittikten sonra vasiyeti değiştirirse sonra vasiyeti değiştirirse, günahı ancak onu değiştirenlerin boynunadır. Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.)"³⁵ "...Ve ol ki tağyîr ü tebdili ve tahvîl ü tehribi emrinde mute'arrız ola, sarf u adli ve farz u nakli kabûl-i ilahiye karîn olmayup müstehakk-ı la'n u nefrin ola."³⁶ Özellikle vakıflara maddi destek sağlamak amacıyla olan akaratlar (dükkân, han ve evler) için oluşturulan şartlar çok sıkı bir şekilde kurallara bağlanmıştır. "...ve bu zikr olunan han, el-imareki sair amaire lazım olan ebniyeyi müştemiş ve cemi-i müştemilatıyla ve sabıkan zikr olunan camii şerif ve imaret-i amire ve hangahı saffetpenah cemian vâkıf-ı müşarunileyh hazretlerine intima ile şöhet olup tahdit ve tariften müstağnidir..."³⁷ "...ve biri dahi mahruse-i mezbure Üsküdar'da merhum Rüstem Paşa zevci sultan aleyhima errahme ve rıdvan hazretlerine intima ile şöhet bulan han civarında vaki olan handır ki han-ı mezbur fevkani on iki hücreyi ve duvarına muttasıl altı bab dükkani ve bir mahzeni ve bir su kuyusunu müştemil olub vâkıf-ı müşarunileyh hazretlerine intima ile şöhet bulup tahdit ve tahriften müstağnidir..."³⁸ "...ve biri dahi yine mahruse-i mezburede vaki olup vâkıf-ı müşarunileyhe intima ile şöhet bulup tahditten müstağni olan bir debbağhanedir"³⁹ "...ve yine kemer dükkânlar mukabelesinde Muhammed Çelebi nâm müste'cir tasarrufunda olan be-hisâb-ı şatrancî yüz altmış iki zirâ' arsa-i hâliye ve ana karîb mahalde Câmcıbaşı Muhammed Çelebi tasarruflarında olan be-hisâb-ı mezbûr yüz altmış iki zirâ' arsa ve Sakkâbaşı Mustafa Ağa tasarrufunda olan be-hisâb-ı mezbûr dört yüz yetmiş üç zirâ' arsa ve mahmiyye-i merkûmede Mahmud Paşa Mahallesi'nde vâki' Anadolu Kâdiaskerliği'nden ma'zulen vefât iden Hoca Hüseyin Efendi Sarayı dinmek ile ma'lûmü'l-enâm olan sarâyın arsası..."⁴⁰ Kendi kendini idare eden bir sistem olarak vakıflarda, maddi desteğin sağlandığı her akarat, ayrıntıları ile vakfiyelerde belirtilmiştir. Kirada olan dükkânlar ve evler, kiracıların isim ve kira bedeli ile sahip olunan arsalar ve bu arsalar komşu ve sınır olan her isim teker teker sayılarak, kiracıların değişmesi durumunda nasıl bir yol izlenmesi gerektiği de vakfiyelerde belli şartlara bağlanmıştır. Bu sayede, ortaya çıkarılan müessesenin, fikrî tasarımdan inşasına ve işlevsel bir kurum olarak toplum hayatına katılmasına kadarki her süreç korunarak sürekliliği sağlanmıştır.

³⁵ Turhan Sultan Vakfiyesi, Süleymaniye Kütüphanesi, No:150,87b

³⁶ Gülnuş Sultan Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi,1640 numaralı defter,6.sıra, H. 1123/M.1711

³⁷ Şemsi Paşa Vakfiyesi, 456 numaralı defter,105.sayfa, 1.sıra, 988

³⁸ Şemsi Paşa Vakfiyesi, 456 numaralı defter, 105.sayfa, 1.sıra, 988

³⁹ Şemsi Paşa Vakfiyesi,456 numaralı defter,105.sayfa,1.sıra, 988

⁴⁰ Turhan Sultan Vakfiyesi, Süleymaniye Kütüphanesi, No: 150, 25b

d. Meslekî ve Sosyal Sınırların Belirlenmesi

Vakfiyelerin önemli bir kısmında, vakıf bünyesinde çalıştırılacak meslek gruplarının ayrıntılı bir listesi yer almaktadır. Vâkıfın belirlediği ölçü ile yapılacak işin tanımı ve verilecek ücret, vakfiyeler yoluyla geçerlilik kazanmıştır. Çok kıymetli arşiv belgeleri olan vakfiyeler, bugün sosyal hayatımızda karşılığı olmayan birçok iş kolunun, günümüzde bilinir olmasında ve o dönemin sosyal yapısı ile ilgili bir fikir sahibi olmamızda önemli bir yere sahiptir. Vakfiyelerde, bir müesseseyi ayakta tutan her mekanizmanın çok büyük bir önem ve dikkatle ele alındığını görüyoruz. Yapılacak işin sınırlarını, harcanması gereken miktarı, alınacak olan malzemeler ve bu malzemelerin harcanacağı kişilerin kaydını tutan bu anlayış, mekânı organize ederken de, sınırların ve ayrıntıların birbirinden en doğru şekilde ayrılmasına dikkat etmiştir. “...ve yine bir kimesne dahi buhûrî olup âdet-i mu’tade ve kâ’de-i ma’rufe üzere câmi’-i şerîfin mihrâb-ı fâyizu’n-nuriyla etraf-ı rûhnumâ ve azlâ’-i rûh-efzâ ve guraf-i pür safâ ve sufuf-i dil-güşâsına yer yer ubuhûr Yakub ecza vü edevat ve havâyic u âlât-ı buhur ve ücret-i buhurî için mecmû’ı yevmî on iki akçe virile”⁴¹ “...ve câmi’i şerîf kurbında Balık Bâzârı Kapusu’na muttasıl bir bab börekçi furunu ve mukâbelesinde dört bâb dükkan ve zikr olunan kemerlü dükkanlar mukâbelesinde tahmîs-i kahve için iki bâb furun ve sâhalarında kahve dakk olmağ için dibekler vaz’ olunub şöyle şart eylediler ki taraf-ı mîrîden tahmîs emîni olanlar furunlarda yanan odunu mâl-ı mîrî ile iştirâ eyleyüb cânib-i mîrîden alâ vechi’l-mu’tâd alınan her bir vakfiyyede üç akçe resmden mâ’adâ dibeklere ve furunlara ta’arruz itmeyeler ve zikr olunan furunlar ve dibekler icâre-i mu’accele ve mü’eccele ile cânib-i vakfdan tâlibine icâr oluna...”⁴² Hakkaniyet prensibinin toplumun içersinde ne kadar gerçek ve yönlendirici bir olgu olduğunu, vakfiyelerdeki bu hususiyetlerden anlayabilmek mümkündür. Yapılacak her hizmet için azami derecede dikkat isteyen bu anlayış, günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası olarak şehrin her alanına sirayet etmiş ve Osmanlı şehirlerinin kendine has sosyal yapısını oluşturan unsurlardan biri olmuştur. Vakfiyelerde rastlanan bir diğer önemli husus da bir kişinin sadece tek işten mesul tutulmasıdır. Her iş için ayrı kişiler farklı ücretlerle çalıştırılarak, yapılacak işin çok daha verimli ve dikkatli yapılmasına özen gösterilmiştir. İş yükünün az olduğu ve yapılacak işin sınırlarının kesin olduğu bir durumda, herhangi bir karışıklığın ortaya çıkması en baştan engellenmiştir. Şehri meydana getiren ve ona bir ruh veren aslî unsurun insan olması hasebiyle, yaptığı işten yorgun olmayan ve

⁴¹ Gülnuş Sultan Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1640 numaralı defter,6.sıra, H. 1123/M.1711

⁴² Turhan Sultan Vakfiyesi, Vakfiyesi, Süleymaniye Kütüphanesi, No:150, 25b

ne yapacağını tam olarak bilen birinin sahip olacağı ruh hali, yaşadığı yere, ilişkilerine ve hayatın işleyişine tesir edecektir. Belki de Osmanlı şehirlerini bu denli dingin ve sükûnetli kılan insanların sosyal hayattaki yerlerinden ve işlerinden emin olmalarıdır. Nitekim Gülnuş Sultan Vakfiyesinde rastladığımız: “...ve yine câmi’i cennet-âsâ ve kubbe-i firdevs-fersada mihrâb-ı lâmi’ul-envarın iki cânibinde ve etrafında mevzû’ olan şem’alar sırâçlığı hizmetiyle mustahdem olan kimesneye yevmî altı akçe virile. Ve yine iki nefer-i mustakim ve hizmetlerinde mukîm kimesneler câmi’i şerifin ikâd olunan kanâdîl-i refî’a ve zurûf-ı mu’allakanın sirâcisi olup her birine yevmî yedişer akçe virile. Ve yine bit mu’temed kimesne dahi leyâlî-i Ramazân-ı şerif ve sâ’ir leyâlî-i mübarekede sirâcî-i tabakât-âliye olup yevmî altı akçe virile.”⁴³ ifadesinde, cami içindeki kandilleri yakma görevi için, günlük olarak bu işi yapacaklarla, Ramazan ve mübarek gecelerde yapılacak olanların birbirinden ayrılarak ücretlendirildiğini görüyoruz. Ve genellikle bu durum vakfiye içinde “ayrı kimesne vazifelendirile” şeklinde ifade edilmiştir. Vakıf eser, yer aldığı mahalde, insanlar için bir iş kolu ve geçim kaynağı oluşturmasının yanında, bugün birçoğuna aşına olmadığımız bu meslekî çeşitliliğin de kaynağı olmuştur. “...ve suleyhây-ı ehl-i Kur’an’dan fasihu’t-tilâve ve sahihu’l-kırae yüz yirmi nefer kimesne Cüzhân olub her gün akîb-i salâti’s-subh Câmi-imezburda ber-vechi mersûm ve enc-i ma’lum otuzar nefer kimesne meclis-i evvel ve meclis-i sanide ve otuz nefer ba’de’z-zuhr ve otuz nefer ba’de’l-asr cem’ olub Hazret-i Sultan-ı vâkıfün fi’d-dğnya ve’l-ahire rif’at-i derecâ ve ulüvv-i makamât ve neyl-i saadât ve vûsul-ü keremât-ı dâymat ve husul-i makâsıd-ı bâkiyat ve bülûğ-ı merâtib-i sâmiyati için Kur’an’ı Mecid ve Furkan-ı Hamid’dan her biri tecvîd ü tert’il üzre bilâ-sür’atin ve ta’cil bir cüz’i şerif tilâvet ede. Amma kâlil ü kesir dünyevî kıl ü kal etmeyüb her biri âdâb üzre tilavetle meşgul olalar.”⁴⁴ Namazlardan önce Kur’an’dan birer cüz okumakla mükellef olan cüzhanlar için, vaaz kürsüsünden küçük olan ve cüzhan kürsüsü denilen bir yer ayrılmıştı. Sayıları 120 olarak belirlenen ve 30 kişiden müteşekkil dört grup halinde, ikisi sabah ve diğer ikisi de öğle ve ikinci vakitlerinde namazlardan sonra toplanıp cüzlerini okurlardı. Cüzhanların yanında, vakfiyelerde çokca rastlanan bir diğer cüz görevlileri de müteferrik-i ecza denilen ve vazifeleri cüzhanların hatim okuma işlemine başlamadan önce cüzleri dağıtmak ve hatim bittikten sonra da tekrar cüzleri toplamak olan gruptu. Özellikleri Kanuni Vakfiyesinde şu şekilde sıralanmıştır: “...ve istihdama kabil ve cem ü tefrik-i eczâya mütekeffil, maâarif-i cüz’iyyeye ârif ve inşâ-i tarife vâkıf olan mü’minin ü sâlihın ve muvahiddîn-i ârifiden her mahfilde bir kimesne müteferrik-i

⁴³ Gülnuş Sultan Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1640 numaralı defter,6.sıra, H. 1123/M.1711

⁴⁴ Kanuni Vakfiyesi, s. 98-100

*ecza olub...üslûb-ı ma'lum ve târik-i mersum üzere ibtidây-ı tilâvette tefrik-i eczaya kıyam ve ba'de'l-ihitimam cem'ine iltizam ve sâyir hidematı-muarrişini it-mâm edüp ve Hazreti Seyyidü'l-Enâm aleyhi efdali's-salâtü..*⁴⁵ Cüzlerin dağıtılıp toplanması için gösterilen ihtimam, yapılacak olan herbir vazifenin bizzat kendisine verilen önemin açık bir ifadesidir. Vazifenin büyüğü veya küçüğü arasında bu anlayış için herhangi bir fark yoktur. Herbir görev kendi içinde değerli ve ehemmiyetli bir hususiyete sahiptir zira vakfiyelerde de anlaşılacağı üzere, yapılacak her işin Allah'ın rızası gibi ulvi bir amaca hizmet ediyor olması, o işi kıymetli kılmaya yetecek bir hususiyettir.

e. Ahlâkî Şuurun İnşası

Vakfiyelerin en fazla yer tutan görevli listelerinde, o işi yerine getirecek kişilerin meslekî yeterlilikleri ve ahlakî yapılarının üzerinde hassasiyetle durulmuştur. Birçok meslek grubuna iş alanı açan vakıfların bünyesinde çalışacak olan kişilerin, yapacakları işte ehil olmalarının yanında, dini hassasiyete ve güzel ahlaka sahip olmaları da önemli bir kıstas olarak vakfiyelerde sıkça vurgulanmıştır. Şehirleri imar etmeden evvel insanın, bir fikrî tasavvurun taşıyıcısı olması hasebiyle, İslam ahlakıyla mücehhez olması herşeyden daha fazla önemsenmiştir. Bu inşa sürecinin önemli bir parçası olarak, insanı yoğuran, şekil veren ve günlük hayatın referansı olarak kabul edilen İslam dini ve İslamî ahlak, vakfiyelerde insan için aranan en temel özelliklerdendir. *'...ve bir mutahhir ü tâhir ve nezârette nazîri nâdir kimesne Nâzıru'l-cüdrân olub Câmi-i şerifün ve sâyir ebniye-imebniyenün cidârın hutût u nukûşundan hıfz eylemekde müdavim olıcak vazife-i yevmiyesi üç akçe ola...*⁴⁶ Görevi cami ve diğer binaların duvarlarının kirlenmesi, çizilmesi ve harab edilmesini önlemek için görevlendirilen Nâzıru'l-Cüdran'ın şahsiyet olarak da temizliğe önem veren ve böyle bilinen bir kişi olması şartı koşulmuştur. *'...ve racul-i emîn ve umûr-ı besâtine ârif ve müstakîm ve ahvâl-i reyâhine vâkıf, gars-ı eşçarda mâhir ve hıfz-u hirâsetde naziri nâdir kimesne Câmi-i bîkusur ve ma'bed-i pür-surûr kurbinde medfen-i ehl-i hâyrat ve mesken-i sâhib-i sadakât olan ravza-e lâtife ve hadîka-i şerife Bağban olub bi-hasebî'lmevâsim bağbana lazım olan hidematı bîkusur edâ edicek ve vazife-i yevmiyesi dört akçe ola.'*⁴⁷ Kanuni Vakfiyesinde bahçıvan için aranan şartların en başında, güvenilir bir kişi olması diğer aranan şartların en başında yer almaktadır. Vazifenin büyüğü veya küçüğü farketmeksizin, insanî

⁴⁵ Kanuni Vakfiyesi, s.100

⁴⁶ Kanuni Vakfiyesi, s. 114.

⁴⁷ Kanuni Vakfiyesi, s.113-114

özelliklerin ön planda tutulduğu iş taksiminde, vakfın müteveli heyeti için de aynı hassasiyet gösterilmiştir. Nitekim Turhan Valide Sultan Vakfıyesinde : “...ve sâbiku’z-zikr olan mevkûfât-ı mevsûfenin tevliyeti ve akârât-ı mevkûfenin vücûh-ı tasarrufâtı bi’l-fi’l kethudâlıkları hidmetinde kâ’im ve makâm-ı ihlâs u ubudiyetlerinde dâ’im olan sâhibü’l ma’ârif ve’l-me’asir hâvî’l-mekarim ve’l-mefâhir Hasan Efendi mütevellî-i vakf olup...”⁴⁸ ifadesi ile müteveli heyetinde yer alan Hasan Efendi’nin dini hassasiyeti ve ubudiyetlerinde gösterdiği özen vurgulanarak, göreve uygun görülmesindeki ölçüt özellikle belirtilmiştir. “...ve yine sadâkat u istikâmeti zâhir ve diyânet ü iffeti bâhir kimesne dahi rûznâmçe-i vakf olup her rûz vâki’olan îrâd u mesârif-i vakfı zabt u tahrîr, ve lede’l-hace beyân u takrîr idüp cihet-i yevmiyyesi on akçe ola.”⁴⁹ Devletin bekasının en temel unsur olarak kabul gördüğü Osmanlı Devlet teşkilatında, sosyal hayatın inşasının tamamen sivil insiyatifler kullanılarak yapılması, ideal insanın ve dolayısıyla toplumun sahip olması gereken şartları vakfiyelerden izleyebilmeyi mümkün kılmıştır. Bir muamele tarzı olarak belirlenen ahlaki ölçü, vazife taksiminde görevlendirilecek kişilerin sahip olması beklenen bir özellik olmakla beraber, vazifesini yerine getirirken de gözetmesi gereken en temel ölçü durumundadır. Vakfiye belgelerinde noktacı olarak geçen ve görevi, vakıf bünyesinde yer alan vazifelileri teftiş etmek ve aksaklıkları müteveliye bildirmek olan bu kişinin, vazifesini yaparken dikkat etmesi gereken hususlar şu şekilde ifade edilmiştir: “...bir sâdiku’l-kavl ve me’mûnü’l-intikam ve mü’mîn-i emîn kesîrû’l-ihitimam kimesne noktacı olub ale’d-devâm ehl-i vezâ’ifi gönderüb bilâ-özrin şer’iyyin ve lâ mâni’i kaviyy edâ-i hidmet itmeyeni ketm itmeyüb ismine âdet-i câriyye üzre nokta vaz’ittükden sonra ay ahirinde müteveliye teslim eyleye ta ki edâ-i hidmet itmedüğü günün ücretini virmeye ve mezbûr noktacı bilâ-garezin ve lâ-müsâmahatin hidmetini mü’eddâ kıldıktan sonra cihet-i yevmiyyesi on akçe ola...”⁵⁰ Kontrol mekanizmasında yer alan kişinin işini yaparken, bir gazez duygusuyla hareket etmemesi kadar herhangi bir ihmalkarlığı görmezden gelmemesinin gerekliliği de özellikle vurgulanmıştır. Bir başka ifade de ise kitapların muhafazası için gözetilmesi gereken hususlar şu şekilde anlatılmıştır: “...ve birinin nihâd ve zâhiru’s-sedâd kütüb-i müellifenin te’atisine ârif ve zübür-i musannefenin mekâdirine vâkıf rezâ’il-i hyânetden hâlî ve mehâsin-i emanet ü takva ile mütehalli kimesne hâfız-ı kütüb olub câmi’-i şerifde vaz’ olunan kütüb-i ilmiyyeyi hıfz ü hiraset ve nûsah-ı celîleyi vikâye ve styânetde kemâl-i mertebe sa’y ü dikkat ve bezl-i kudret idüb rehn ile isti’are-i kütüb iden tâlibine

⁴⁸ Turhan Sultan Vakfıyesi, 29b

⁴⁹ Gülnuş Sultan Vakfıyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1640 numaralı defter,6.sıra, H. 1123/M.1711

⁵⁰ Turhan Sultan Vakfıyesi, 43b

kitab virmede buhl ü zınnetden ve bilâ-rehınin kitab virmek ile kütüb-i mevkûfeyi ızâ'atden hazer eyleye...''⁵¹ Kitap isteyenlere karşı cimrilik yapmaması (buhl ü zınnet) ile kitapları kaybetmemek (ızâa) için göstereceği özen ve denge, bir hâfız-ı kütüb'ün vazifesini yaparken dikkat edeceği ahlaki bir ölçü olarak vakfiyede özellikle belirtilmiştir. Belki de bu hassasiyete en güzel örnek Gülnuş Sultan Vakfiyesi'nde yer alan şu ifadelerdir: "...ve yine beş nefer kimesne habbâz olub her gün ta'yin olunan ekmeği tamamen kemal-i letâfet ve nihâyet-i nezâfet ile pişirüp hizmetlerinde tâksirat itmeyeler...''⁵²

f. Ölümün Şehir ve Yaşamla Birlikte Oluşu

Osmanlı, Devlet Ebed-i Müddet ilkesi ile cihanşümûl bir İmparatorluk inşa ederken, bir yandan da fani damgasının görünür olduğu şehirler imar etmiştir. Külliyeleer içerisinde, külliyeleer inşa eden ve onun akraba ve yakınlarına ait mezarlara ayrılan türbeler, hazireleer ve mezarlıklar, şehirle içiçe bir görüntüde olmuştur. Çalışılan vakfiyeleerden; Gülnuş Sultan ve Şemsi Paşa vakfiyesinde vakıf sahipleri olarak türbelerinin bu yapı içersinde yer alması vasiyet edilmiş ve bu durum belli şartlara bağlanmıştır. Şemsi Paşa hayattayken kendisi için yaptırdığı türbe için, salih amel işleyen ve dindar bir kimsenin türbedar olmasını ve türbe için altı kişi tayin edilmesini, bunların sabah- akşam türbeyi beklemelerini şart koştımuştur. Vakfiyesinde; "...ve vâkıf-ı müşarün ileyh hazretleri bir türbe-i şerife bina idüb şart itdiler ki, devlet u ikbal ve 'izz u iclâl ile mukadder olan ömürleri pâyâne irişüb rûh-ı pür-futuhtarı gülşen-i cinana ve civar-ı Hazret-i Rahmana pervâz itdikde cism-i şerif ve unsûr-ı latifleri ol türbe-i hümayun içre genc-i nihân gibi medfûn ve mehzun kılına. Ve şart itdiler ki, ba'de'l-vefat ol türbe-i safâ encâm için altı nefer kimesne nasb, mihr û mâh gibi subh u şâm ol türbe-i sa'adet fercâmı bekleyüb mutasarrıf olalar...''⁵³ şeklinde kaydedilmiştir. Bir dünya görüşünün yansıması olan bu durum, en başta vakfiyeleerin niyet ve dua kısmında açıkça belirtilmiştir. Hayatın gelip geçiciliği gerçeğinin derin bir idrak ile kavranmasıyla sahip olunan güç ve zenginliğin, Allah yolunda sarf edilerek bir ebedilik hüviyeti kazanması murad edilmiştir. Ölüm hakikatiyle yüzleşerek kendi mezarını inşa etmek ve ahiret hayatı için hazırlanmak, dünyayı kalben terketmek manasında okunabildiği gibi, İslam dininin sosyal hayatın her alanında var olduğunun da bir göstergesi sayılabilir. İnancın kişisel bir tercih olmaktan daha fazla olduğu bu gibi durumlarda, toplumsal bir dışa vurum olarak

⁵¹ Turhan Sultan Vakfiyesi, 45a

⁵² Gülnuş Sultan Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1640 numaralı defter,6.sıra, H. 1123/M.1711

⁵³ Şemsi Paşa Vakfiyesi, 27a

İslam dini, yaşayışın ve ilişkilerin rotasını belirleyen ana bir unsurdur. Gülnuş Sultan Vakfıyesi'nde, hazırlanacak olan türbenin nasıl bir anlam ifade ettiği şu şekilde ifade edilmiştir: *“...gencine-i akâ'il-şemâ'il-i nezâhat ü ismet ve hazîne-i nefâyis-i şefkat u merhamet ve dürc-i cevahir-i menâkıb u mefâhir ve burc-ı derâriyy-i sevâkıb-zevahir ve sedef-i le'âlî-i mekârim ü me'âsir olan sandûku's sekîne-i sine-i bî-kîne ya'ni na'ş-ı iffet-mekînelerine me'men ü mesken ve makam u mesvâ olmak recasıyla numune-iravzatun min-riyadı'l-cennet der ü dîvari envar-ı rahmet ve ezhar-ı mağfîret-i Bâri ile tâbnâk ü münevver ve hâk-i pâk-i itrnâki reşk-i üd u abîr ve itr u gülab ve müşg-i nâb ile muhammar u mu'attar mazca'-ı münif ve mehca'-ı latîf ve dâeih-i vahşet-i marîh ve asayışgâh-ı fesih-i mirrîh bir türbe-i şerife te'sis ü bünyâd ve temhîd ü imdâd buyurub cenab-ı kâbilü't-tûb ve gâfirü'z-zünûb merkad-i şerifelerin vüfûr-ı vüfûd-ı âmurziş ü gufran ile şen ve nur-ı ucûr ile behcet ü hubûr ve râhat u huzur ile rûşen ve reşehât-ı sehab ve midrâr-ı rahmet-i Rabb-i Gafûr ile ilâ-yevmi'l ba'si ve'n-nuşur memtûr u mağmûr ve kelâl ü melâl-i ehval ü ecval-i cevâb u su'al ve hayret ü zucret ve dehşet ü vahşet-i tengnây-i kubûrdan dûr ve fazl u ihsan ve kerem-i bî-kerân u bî-pâyânıyla ma'fuvv u mağfur ve müsâb u me'cur ve mahbûr u mesrur eyleye amin...”⁵⁴ Türbenin özellikle temiz ve bakımlı olması, güzel kokularla ve ağaçlarla donatılması özellikle istenmiştir. Kendi haline bırakılmayan mezarlar ve türbelerde, her gün okunması gereken dualar ve duacılar da yine aynı şekilde çeşitli şartlarla vakfiyelerde belirtilmiştir. *“...ve makbûlü'l-etvar kimesne türbedar olub alâ vech'il-istimrâr edâ-i hizmetde istikrar ide ve vazife-i yevmiyesi on akçe ola ve otuz nefer salâh u ifâf ile mevsuf ve tâ'at ü ibadet ile mel'uf kimesnelerin on beş neferi gicelerde ve on beş neferi gündüzlerde türbe bekçileri olub vech-i cemîl üzre dâ'ima zikr u teşbih ü tehlîl ideler bu tertîb ile ki her firkadan üç nefer vakt-i subhdan vakt-i mağribe değin ve firka-i uhrâdan üç nefer kimesne dahi vakt-i magribden vakt-i subha değin her neferin beş günde bir neveti devr itmiş olur zikr olunan türbe-i refi'ada hazır olub teveccüh-i hâtır ve safâ-i bâtın ve neka-i zâhir ile hemvare vâkıfe-i kesiretü'l-me'asir için teleb-i rahmet ve istid'-âyı mağfîret ideler ve ri'ayet-i edebde kemâl-i mertebede ihtimam ve tenâvül-i gıda vü ta'âmdan ihtiyat-i tamam eyleyüb her birinin ücret-i yevmiyesi üçer akçe ola...”⁵⁵ Dini gerekliliklerin kesintisiz olarak yerine getirildiği türbe ve mezarlıklar, ıssız ve bir köşede kalmaktan daha çok, şehrin içinde ama farklı bir boyutta, süreklilik halini yaşayan bir doku olarak Osmanlı şehrinde varlığını sürdürmüştür.**

⁵⁴ Gülnuş Sultan Vakfıyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1640 numaralı defter,6.sıra, H. 1123/M.1711

⁵⁵ Turhan Sultan Vakfıyesi, 53b

g. Yerel Kültüre Duyarlılık

Vakfiyelerin mahiyet olarak içerdiği her bilgi bize, şehir yaşamı ve sosyal yapı hakkında müstesna bilgiler vermektedir. Sivil insiyatiflerle oluşturulan vakfiyeler, hali hazırdaki kültürel taleplere cevap vermek gayesiyle meydana getirilmişlerdir. Çoğu vakfiyede, dini bayramlar ve özel günlerdeki uygulamalar özellikle yer almıştır. Müessesenin yerine getirmesi gereken vazifler arasında çoğu zaman, günümüze kadar gelmiş çeşitli anane ve ritüellerin devamını sağlayan şartlar da bulunmaktadır. ‘‘...ve leyâlî-i cumu’at ve şehri Ramazanın her gicesinde ve ıydeynde dâne ve zerde tabh olunmak için...’’⁵⁶ Cuma geceleri ve Ramazan boyunca dağıtılacak olan pilavın pişirilme şartları ve malzemenin teminini içeren bu şart, İslam için kutsal sayılan Cuma ve Ramazan gecelerindeki uygulama hakkında bilgiler içermektedir. Bir başka vakfiye olan Kanuni Vakfiyesinde benzer özellikteki malzemeler yine Cuma, Ramazan ve kandil geceleri için belirli şartlara bağlanmıştır. ‘‘...ve leyâlî-i Ramazanda ve her cum’a gicesinde ve her bayram gününde ve Regaib ve Beratta bişen dâne için yirmi üç kile pirinç ve her kile pirince üç ukıyye hesabınca altmış dokuz ukıyye sade yağ sarf oluna. Ve taâm-ı zerde için yedi kile pirinç ve her bir kile pirince iki ukıyye hesabınca on ukıyye yağ ve her kileye dokuz ukıyye hesabınca altmış üç ukıyye asel ve otuz dirhem za’feran ve kırk dirhem mevîz-i surh ve on beş badem ve in ukıyye kaysı ve on ukıyye âlûy-i siyah ve kırk ukıyye nişasta sarf oluna...’’⁵⁷

Dini bir gereklilik olarak Ramazan’da yapılacak olan hayır işleri de vakfiyelerde belirtilmiştir. Turhan Sultan Vakfiyesi’nde: ‘‘...ve her sene şehri ramazan’da zikr olunan mektebhânedede te’allüm-i Kur’an-ı azimü’ş-şan iden sıbyana ve hâce ve hâlîfe ve kayyım olanlara birer kapama ve birer don ve gölmek (gömlek) ve birer tâkye ve birer kuşak ve birer mest ü pâpûç virilüp bu mecmû’ına yiğirmi beş bin akçe harç oluna...’’⁵⁸ Yine Turhan Sultan Vakfiyesi’nde geçen; ‘‘...leyâlî-i Ramazan-ı şerifde câmi’-i şerifin üç aded kapularında şerbet olmağ için her sene üç bin vakiyye Atina balı iştirâ olunub ba’de’t-terâvih cemâ’at-i müslimine iska oluna bu tertîb ile ki câmi’i şerif kapularında her bir kapuya şerbet için gicede otuz üçer vakiyye asel virilüb ve her kapuya iki nefer kimene şerbetçi ta’yin oluna ve Atina balından gayri bal alınmayub her ne mikdar beha ile olursa yine Atina balı iştira oluna...’’⁵⁹ Geleneksel bir yaklaşım olan dini günlerdeki bu tür faaliyetlerin yapılmasına ve uygulanmasına vakfiyelerde özen gösterilmiştir.

⁵⁶ Gülnuş Sultan Vakfiyesi.

⁵⁷ Kanuni Vakfiyesi, s.156-157

⁵⁸ Turhan Sultan Vakfiyesi, 52b

⁵⁹ Turhan Sultan vakfiyesi, 57b

Toplumu bir arada tutan ve fikir birlikteliğini perçinleyen böylesi özel günlerde, insanlara ikram yapmayı ehemmiyetle ele almak, bu anlayışın nesilden nesile aktarılarak bir devlet geleneği haline gelmesi sağlanmıştır. İnsanları bir arada tutan ve aidiyet duygusunu geliştiren kültürel kodlar, vakfiyeler yoluyla korunmuş ve ayrıca gelişmesine de zemin hazırlanmıştır. Vakfiyelerde, halkın gündelik kültürünü besleyen bir diğer alan olarak, Cuma günlerine mahsus özel uygulamaların da ayrıca belirtilmesi ve bu günlerdeki muamelelerin şartlara bağlanmasıdır. Bugün de yaygın bir gelenek olarak devam eden, Cuma okumaları için vakfiyelerde belirtilen hususlarda okumalar yapılmış, sadakalar dağıtılmış ve bu güne özel yemekler hazırlanıp fakir ve fukaraya dağıtılmıştır. Bu günlerde camilerde yapılacak özel uygulamalarla ilgili Gülnuş Sultan Vakfiyesi'nde şu ifadeler yer almaktadır: *“...ve yine bir râst-lehce hoş-âvâz ve rûşen-edâ-i zemzeme-perdâz ilm-i mûsikiden habîr ve makâmat ve şu'abda seyri dil-pezîr medh-hân olub her cum'a gününde câmi'i şerifin mahfilinde hafızlar itmâm-ı tilavet ve ihtimâm-ı kırâ'atden sonra tarîk-i mu'tad ve sebîl-i cemîlü'l-i'tiyad üzre Hazret-i Risalet-penah ve Cenab-ı Şefa'at-destgah aleyhi ve ala-alihî ve sahibihî min efdal'is-salavat ve evfâhu min-ekmeli't-tahiyyat enmahu cenabın nu'ût-ı dürer nigâr ve medâyh-i Güher-nisârından savt'ı a'lâ ve sadâ-i ahlâ ile birer na't-ı zeyyin ve medh-i hoş-âyîn okuyup cihet-i yevmiyesi sekiz akçe ola...”*⁶⁰ Vakfiyelerde dikkat çeken bir başka unsur olarak, Allah inancının kuvvetli bir emaresi olan dua etmenin, sıkça vurgulandığını görmek mümkündür. *“قُلْ مَا يَعْجَبُ بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَامًا”*⁶¹ ayetine uygun olarak, her işin başlangıç ve nihayetinde dua etmeyi, gündelik bir alışkanlığa çeviren bir yaklaşım bulunmaktadır. *“...ve yine bir fasîhü'l-lisan ve belîğü'l-beyan inşâ-i fuûl-i ta'rife kâdir ve inşâ-i sunûf-i münşe'ata muktedir kimesne mu'arrif olub medh-i Nebî-i âhir okuduktan sonra âdet-i kadime-i ma'rufe ve ka'ide-i kavmiyye-i ma'hude üzere pâdişah-ı âlî-kadri ve'l-ehemm ve valideleri hazret-i vâkife-i sâhib-kerem cenâblarının ubûd-ı ömr ü devlet ve hulûd-ı izz ü sa'adetleri du'asını hâvi bir fasl-ı şerif-i latifü'l-fehavi okuyub ba'dehu ervah-ı eslaf-ı izam ve beka-i ahlak-ı kiramları ve sair hazırun olan ehl-i İslam ve cemâ'at-i enamın kabuli ta'at ve icabet-i da'vatları için du'a eyleyüb sure-i Fatiha-i şerife hatime-i dua eyleye ve cihet-i yevmiyesi sekiz akçe ola...”* Bir davranış kodu olarak belirlenen bütün süreç ve niyetlerin destekleyici bir unsuru olarak bu tür vakfiye maddeleri, toplumsal temayülün belirleyici birer aracı olmuşlardır. İnsanın Allah karşısında aldığı halinin toplumsal anlamda da tanınması, inanç

⁶⁰ Gülnuş Sultan Vakfiyesi

⁶¹ Kur'an ı Kerim, Furkan Suresi 77. Ayet: (Ey Muhammed) De ki: duanız olmazsa, Rabbim size ne diye değer versin! Siz yalandınız, öyle ise azap yakınızı bırakmayacak

birliğinin, devlet ve toplum düzeyinde uyumlu bir şekilde yer almasına sebep olmuştur. Yerel kültürü besleyen ana damar olarak İslam dini, meşru bir yaşam şekli olarak desteklenmiş ve ifade alanlarının açılmasına da müsade edilmiştir.

h. Eğitimin İstikametinin Belirlemesi

Vakfiyelerin eğitimle ilgili maddelerini tetkike geçmeden evvel, Osmanlı eğitim sistemi hakkında kısaca bilgi vermek doğru olacaktır. Süleymaniye Vakfiyesi dışındaki diğer vakfiyelerde, eğitimin ilk ayağı olan sıbyan mektebi hakkında bilgiler ve şartlar bulunmaktadır. Eğitim silsilesinin işleyişi hakkında bilgi sahibi olmak için, Kanuni döneminden başlayarak bir çerçeve çizilirse, medreselerin Fatih döneminde akademik sıralaması Hâşiye-i Tecrîd ile başlarken Kanuni döneminde İbtida-i Hariç ile başlamıştır.⁶² Kanuni döneminde Süleymaniye medreselerinin açılmasından sonra medrese rütbelerinin sayısı 12'ye çıkmıştır:

İncelenen vakfiyelerden Turhan Sultan'ın yaptırdığı mekteb dışındaki diğer mekteb ve eğitim kurumları günümüze kadar ulaşmıştır. Herbiri kendi dönemi içerisinde önemli eğitim faaliyetleri sürdürmüş olan bu kurumların, kuruluş amaçları ve eğitim sistemleri hakkındaki bilgilere vakfiyelerden ulaşabiliyoruz. Belgelerin ihtiva ettiği bu bilgiler sayesinde, dönemin eğitim sistemi ve halkın eğitilmesi ile ilgili çeşitli verilere ulaşabilmek mümkündür. Turhan Sultan Vakfiyesi'nde geçen: *“...ve dahi şöyle şart eyledi ki sâbıku'z- zikr olan mektebhâne-i refi'ül-bünyan ve bedi'u'l-hîtanda bir istikamet ü diyanet ile ma'ruf ve salâh u iffet ile mevsûf tecvîd ü tertîl ile kırâ'et-i Kur'an'a dair ikra vü talim-i sıbyana muktedir kimesne mu'allim olub sıbyan-ı müslimine Kur'an ve âdâb ü erkân ve farz u sünnet ve hat ü lügat ta'lim eyleye ve cihet-i yevmiyyesi on beş akçe ola ve bir salâh u ifâfi zâhir ve hilafet itmeğe kadir kimesne halife olub sıbyanın derslerin i'ade ve terbiyet ü ta'limde sa'y-i ziyâde eyleye ve vazife-i yevmiyyesi on akçe ola...”*⁶³ kaidesi ile, sıbyan mektebinde çalıştırılacak öğretmenin sahip olması gereken dini ve ahlaki özellikler, salah u iffet ve istikamet ü diyanet terimleri ile ifade edilmiştir. Dini bir kavram olarak dinde istikamet sahibi olmak, İslami ahlakın ehl-i sünnete uygun olarak yaşanması manasına gelmektedir. Sünni bir yapıya sahip Osmanlı toplumunda, bu yöndeki dini yaşayış her zaman ön planda olmuştur. Mekteplerde çalışacak olan öğretmenlerin sünni ve ahlak sahibi olması da özellikle vurgulanmıştır. Sıbyan mektebine gönderilen bir çocuk orada usulüne uygun

⁶² Yılmaz Yasin, Kanuni Vakfiyesi Süleymaniye Medresesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2008, s.194

⁶³ Turhan Valide Sultan Vakfiyesi, 52a-52b

Kur'an okumayı, farz ve sünnetleri ve hat talimi ile yazı yazmayı öğrenmesi beklenmektedir. Eğitimin sadece sıbyan mekteplerinde yapılmadığını yine vakfiyelerden görmek mümkündür. Gülnuş Sultan Vakfisi'nde geçen: *"...ve yine tefasir-i şerife ve ehadis-i nebeviye ve sa'ir ulum-ı nafi'anın vücuh-ı muhadderat mecaz u isti'aratından kınâ'-ı ıstibah-ibham ve nikab-ı şûkuk irtibatı ref' ile tedrise kadir ve a'lam-ı ulema-i esbatdan îrad itdigi ulûmun garayib-i lûgat ve müsşkilat-ı mesa'il ve mu'dilat-ı terakib-i ibarenin hall ü def'iyle ta'lim ü tefhimde kudreti bâhir kimesne câmi'-i pür-enverde eyyâm-ı mu'tadede tedris idüp yevmi otuz akçe virile..."*⁶⁴ şartı ile dini bir boşluğa meydan vermeyecek şekilde şek ve şüpheden hâli birinin, cami içinde ders vererek bölge halkının eğitimiyle ilgilenmesi istenmiştir. Aynı vakfiyede geçen bir başka ibarede; *"...ve yine fenn-i tecvidde mahir ve ilm-i vücûhatda mahareti zahir kimesne şeyhü'l kurra olup talebeye ta'lim-i ilm-i tecvid ve tefhim-i Kur'an-ı mecîd idüp yevmi yirmi beş akçe virile ve yine hafız-ı Kur'an-ı azimü'shan ve hamele-i Furkan-ı bahirü'l bürhandan bir kimesne mülazım-ı şeyhü'l-kurra olup yevmi beş akçe virile..."*⁶⁵ şartı ile yine okul dışındaki eğitim işleyişi hakkında bilgi verilmiştir. Sıbyan mektepleri için Gülnuş Sultan Vakfisi'nde istenen özellikler ise şu şekildedir: *"...ve yine ver'u takva ile ma'ruf ve salah u diyanet ile mevsuf ve tecvid ü tertile kadir ve sıbyan u etfale merhamet ü şefkati zahir bir kimesne mekteb-i şerife hâce olub levazım-ı ta'lim-i sıbyan ve merasim-i tefhim-i Kur'an-ı bâhirü'l-bürhanı mer'i ve mü'eddi kıldıktan sonra yevmi otuz akçe virile..."*⁶⁶

Sıbyan mekteplerinin haricinde bir diğer eğitim kurumu olarak inşa edilen Darü'l-hadisler de, eğitimin farklı bir ayağını oluşturmaktadırlar. Şemsi Paşa'nın Üsküdar'daki camiinin yanına inşa ettirdiği on iki odalı Darü'l hadis binasında, eğitimin mutad olan din ve fen bilgilerinin üstad hocalar tarafından verilmesi istenmiştir. Bu medrese hizmetinin devam edebilmesi için de çok sayıda vakıf ve akar tahsis edilmiştir. Bu durum vakfiyede, *"...yine mahrûse-i mezburede vaki'cami'i mesfurun harem-i hariminde ilm-i din fıkıh est ve tefsir ve hadis mısra'ı âyât-ı hikmet mestûr ve mutavî erkânından âsâr-ı letafet menşurdur. Ve zikr olunan harem-i cami'î muhteremde bir ders'hâne-i yegâne ki hüsn-i bina ve vus'ü fina ile makbul-i zamandır. İnşa idüp cümlesini hucûrat-ı mezkûrede sâkin olub bunun misli Darü'l-hadisde tahsil-i mutad olan ulum-ı diniye ve fûnûn-ı yakîniye tahsili sadedinde olan talebe-i 'ilme ve üstadlarına vakf itdiler..."*⁶⁷

⁶⁴ Gülnuş Sultan Vakfisi

⁶⁵ Gülnuş Sultan Vakfisi

⁶⁶ Gülnuş Sultan Vakfisi

⁶⁷ Şemsi Paşa Vakfisi, 24a

İlim tahsil eden talebe ve öğretici kadroya karşı ayrıca bir ihsan da bulunmak da vakfiyelerde sıkça rastlanan bir bilgidir. Eğitim halktan hiçbir ücret talep etmeden yapılmaktaydı ve dolayısıyla da vakıf bünyesinde çalışan hocaların da talebelerden para talep etmesi kesinlikle yasaklanmıştı. Bunun için, talebe ve muallimlerin kişisel ihtiyaçlarını senede iki defa, yaz ve kış olmak üzere karşılayan vakıflar, yeme ve içme gibi günlük ihtiyaçlarını da imaretler yoluyla güvence altına almışlardır.

SONUÇ

Çok katmanlı yapısı ile, insanı şehre katan Osmanlı sosyal düzeni içinde, teşkilatlı bir biçimde bu organizasyonu üstlenen vakfiye belgeleri, askerî anlayışın çok uzağında adeta sivil bir anlayışla şehirlerin kurulmasına aracılık etmiş ve mekânı insanla hemhâl kılan unsurları destekleyip geliştirmiştir. Osmanlı tebaasından herhangi biri, her ne amaçla olursa olsun, yaşadığı şehre katkıda bulunabilecek bir konuma sahipti. Genelde padişah ve ailesinin tahayyülünü ve arzusunu taşıyan eserlerin yer aldığı İstanbul'da, bu eserlerin yanında küçük çaplı da olsa bir derde deva olmak amacıyla yapılmış birçok vakıf ve bağlayıcı unsuru olarak, bunun için düzenlenmiş vakfiye belgeleri bulunmaktadır.

Şehir ve vakfiye ilişkisi üzerinden; Osmanlı Medeniyetinin mekânı iktidarının bir göstergesi olarak ele alan düşüncenin, bu yapıların şehrin günlük hayatı ve kültürün örgütlenmesinde ve yaşatılmasında üstlendiği rol ile birlikte ele alınarak beslenmesi gerekliliği üzerinde durulmalıdır. İnsana hizmet eden ve insanı dönüştüren müesseseseleşmenin kaynakları ile incelenmesi vazih bir görüşün oluşmasını sağlayabilecektir. Vakfiyelerin okunması ile çalışılan dönemin mekânsal ve sosyal dokusunu bütünüyle birlikte ele alarak görünür kılan bir resim çıkmaktadır. İnsan, şehir ve medeniyet ilişkisinin yansımalarını okuyabileceğimiz bu belgelerde konuya yaklaşmayı öneren alt başlıklara erişildi. Bunlar; İslam medeniyeti kimliğinin şehre mührünü vurması, süreklilik ve muhafaza halinin sağlanması, mesleki ve sosyal sınırların belirlenmesi, ahlâki şuurun inşası, ölümün şehir ve yaşamla birlikte oluşu, yerel kültüre duyarlılık, eğitimin istikametinin belirlenmesi olarak örneklendirerek açıklanmıştır. Vakıf kültürünün işletim sistemini oluşturan vakfiye belgeleri incelenen örnekler üzerinde insan tipini, kültürü ve kültürel süreçlerin dönüşümünü mekâna nakşeden özelliğe sahiptirler. Kimliğin dışa vurulması, Osmanlı

medeniyetine has insan tipinin yetiştirilmesi, kültürün ve eğitim yönünün çizilmesi, sürdürülebilirliğin sağlanmasının teminatı, insanın ölüm sonrasına hazırlanması, yerel bağlamın ifadesi, liyakat üzerine uzmanlaşmanın ve ahlaki bilincin oluşması ortamına kaynaklık etmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Afyoncu Erhan, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, ‘‘Defterhane’’, c.9. 2014.
- Bigin Aydın, **Osmanlı Bürokrasisinde Divan-ı Hûmayun Defter Formlarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi** (XV-XVI.Yüzyıl), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları, Basılmamış Doktora Tezi, 2003.
- Bilmen Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslamiye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, Bilmen Basımevi, 2013.
- Faroqhi Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yayınları, 1995.
- Gülnuş Sultan Vakfiyesi**, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, 1640 numaralı defter, 6.sıra, H. 1123/M.1711.
- İnalçık Halil, *İslam Ansiklopedisi*, ‘‘Reis-ül-Küttap’’ maddesi, 1964, c.9, s.671-683.
- Kunter Halim Baki, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd*, İstanbul 1939, s.116.
- Öztürk Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Açısından Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Ökten Sadettin, *İyilik, Şehir ve Vakıf*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014.
- Ülken A. Ziya, **Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği**, *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, s. 13-37, Ankara, 2006.
- Öztürk Nazif, **Vakıfların İdaresi ve Teşkilat Yapısı Üzerinde Düşünceler**, I.Vakıf Şurası, Ankara, 1985.
- Şemsi Paşa Vakfiyesi**, 456 numaralı defter,105.sayfa,1.sıra, 988.
- Turhan Sultan Vakfiyesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, No: 150, 25b.
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Kütahya Şehri*, İstanbul, 1932.
- Öztürk Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- Yılmaz Yasin, *Kanuni Vakfiyesi Süleymaniye Medresesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2008.